

Een positieve uitzondering in mentale weerbaarheid.

Onderzoeksrapport Lucia Petrus Mavo

Dr. Martine Bouman, Center for Media & Health

Dr. Sarah Lubjuhn, Center for Media & Health

Dr. Arvind Singhal, The University of Texas at El Paso

Projectachtergrond

In dit unieke onderzoeksproject "De Positieve Uitzondering" is het Centrum Media & Gezondheid (CMG) samen met de Rotterdamse GGD, het Trimbos Instituut en Universiteit van El Paso (VS), op zoek gegaan naar de positieve uitzonderingen (positive deviants, PD) op Rotterdamse VMBO-scholen ten aanzien van mentale gezondheid.

De centrale vraag was: hoe komt het dat sommige scholen, in dezelfde krachtwijken, met dezelfde jongeren en dezelfde middelen het tegen iedere verwachting in beter doen ten aanzien van mentale gezondheid dan andere scholen? Op basis van data uit het Rotterdamse Jeugd Monitor Onderzoek zijn drie Positive Deviants (PD) scholen geïdentificeerd waaronder de Lucia Petrus mavo. Samen met docenten, ondersteunend personeel, ouders, en leerlingen van de Lucia Petrus mavo is het onderzoeksteam op zoek gegaan naar het geheim van dit succes. Kleine verschillen in aanpak, de zogenaamde microgedragingen, kunnen een groot effect hebben. Deze 'microgedragingen' worden door de medewerkers van de PD-scholen uitgevoerd, zijn gemakkelijk reproduceerbaar en dragen bij aan het succes van de scholen in het bevorderen van de mentale gezondheid van hun leerlingen.

Dit rapport beschrijft de micro gedragingen die gevonden zijn op de Lucia Petrus mavo en die bijdragen aan de mentale gezondheid van leerlingen.

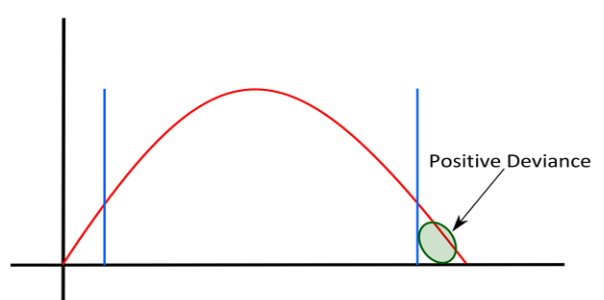
Het onderzoeksproject "De Positieve Uitzondering" is gefinancierd door Zorg Onderzoek Nederland Medische Wetenschappen (ZonMw). Meer informatie over dit project kunt u vinden via <http://www.media-gezondheid.nl/projecten/positive-deviance>

De Positive Deviance strategie

Het Centrum Media & Gezondheid (CMG) heeft de mentale gezondheid van jongeren op Rotterdamse VMBO-scholen onderzocht door middel van de innovatieve 'Positieve Uitzondering' onderzoeksmethode (in het Engels 'Positive Deviance' (PD) genoemd). Het is de eerste keer in Nederland dat

deze PD methode wordt toegepast. In dit onderzoek is samengewerkt met de GGD Rotterdam Rijnmond, het Trimbos-instituut en de Universiteit van Texas, in El Paso (USA).

Het uitgangspunt van de PD strategie is dat er in alle gemeenschappen bijzondere individuen of organisaties zijn, die op een positieve manier afwijken van het gemiddelde. Hun gedrag is 'positief' omdat ze handelingen verrichten die positief uitpakken. Zij zijn 'deviant' omdat ze gedragingen vertonen die afwijken van de gemiddelde norm. Positive Deviance kijkt naar datgene wat tegen alle verwachtingen in werkt. Deze 'positive deviants' vinden, in vergelijking met anderen die in soortgelijke situaties verkeren en over dezelfde middelen beschikken, eerder en betere oplossingen voor problemen.

Figuur 1: Positive Deviance

Figuur 1 geeft een normaalverdeling weer van de participanten in een conventioneel onderzoek. De top van de curve geeft het gemiddelde weer. In een traditionele onderzoeksbenadering wordt vanuit het gemiddelde zowel naar links (negatief) als naar rechts (positief) een bepaalde standaardafwijking geïnccludeerd. Het gedeelte tussen de twee blauwe lijnen geeft dan de

Met veel dank aan:

De medewerkers van de Lucia Petrus Mavo voor hun inzet en medewerking aan het onderzoeksproject.

Tevens dank aan onze onderzoekpartners:

Dr. Petra van Looij-Janssen (GGD Rotterdam-Rijnmond)

Drs. Saskia de Breugel (GGD Rotterdam-Rijnmond)

Drs. Linda Bolier (Trimbos-instituut)

Drs. Hester Hollemans, (Centrum Media & Gezondheid)

Sil Liebrand, MA (Centrum Media & Gezondheid)

Het Positive Deviance onderzoeksproject is gesubsidieerd door ZonMw (project nr. 200210012) in het kader van het Preventieprogramma 4: Deelprogramma 2 – Preventie van psychische aandoeningen van ZonMw. Het Centrum Media & Gezondheid heeft in dit onderzoeksproject samengewerkt met de GGD Rotterdam-Rijnmond, het Trimbos Instituut en de Universiteit van Texas at El Paso (VS).

onderzoekspopulatie weer. Wat te ver afwijkt van de norm, maar uitzonderlijk goed (of slecht) presteert valt normaal gesproken buiten het onderzoek.

Bij een Positive Deviance onderzoek is het juist andersom. De onderzoekers in een PD-project interesseren zich voor die kleine groep die aan de positieve kant buiten de standaard valt en dus iets doet wat de meerderheid niet doet. De centrale vraag bij PD-onderzoek is: zijn er mensen die buiten de norm vallen, die geen toegang hebben tot extra middelen en toch een manier hebben gevonden om betere uitkomsten te

krijgen?

Positive Deviance is een innovatieve strategie, die zorgt voor een andere kijk op de uitzondering binnen een gemeenschap. Het biedt de mogelijkheid bestaande kennis en oplossingsvaardigheden binnen de gemeenschap te (her) ontdekken en mobiliseren. Het PD-perspectief geeft inzicht in succesrijke strategieën van mensen of organisaties die het tegen ieders verwachting in en zonder extra middelen beter doen dan anderen.

Dataverzameling en analysemethoden

Om de VMBO scholen in Rotterdam te identificeren, die een positieve uitzondering vormen op het gebied van mentale gezondheid, heeft het onderzoeksteam gebruik gemaakt van een aantal criteria; die bij elkaar opgeteld leiden tot de volgende onderzoeksvraag:

Zijn er in Rotterdam VMBO-B en VMBO-T scholen , met meer dan 150 leerlingen, met meer dan 50% leerlingen met een migratieachtergrond, die uit een krachtwijk komen, die geen toegang tot extra middelen hebben (bijvoorbeeld die geen deel uitmaken van het 'Gezonde School Programma') en die op mentale gezondheid beter scoren dan andere scholen (Strengths and Difficulty questionnaire)?

Tabel 1: Lucia Petrus Mavo – PD Criteria

	SDQ-score 2009/10	SDQ-score 2010/11	SDQ-score (2009/11) gemiddeld	Aantal leerlingen	Percentage leer- lingen met migra- tieachtergrond	Kwetsbare wijk	Geen toegang tot extra middelen
Lucia Petrus mavo	11	9	10	Ca. 450	98%	5,9	X

Voor dit project zijn de data van de Strengths and Difficulty questionnaire (SDQ) uit het Jeugd Monitor Onderzoek van de jaren 2009/2010 en 2010/2011 van 52 VMBO-scholen in Rotterdam door de GGD Rotterdam-Rijnmond geanalyseerd. Met behulp van deze SDQ vragenlijst kunnen bij leerlingen mogelijke gedragsproblemen, hyperactiviteit en problemen met peers of familieleden worden geïdentificeerd.

Op basis van de SDQ-data zijn 8 van de 52 scholen geïdentificeerd, die heel goed op mentale gezondheid scoren. Vervolgens voldoen drie van de acht VMBO scholen ook aan de andere criteria. Een van deze drie scholen is de Lucia Petrus mavo.

Om uit te zoeken wat het geheim van deze positieve uitzondering is, heeft het onderzoeksteam op de Lucia Petrus mavo onderzoek gedaan. De volgende activiteiten zijn uitgevoerd om de PD microgedragingen rondom mentale gezondheid te kunnen identificeren:

- Diepte-interviews met school personeel, leerlingen en moeders;
- Observaties;
- Fotodocumentatie;
- Informele gesprekken;
- Terugkoppelingsbijeenkomst met het school personeel

De term 'microgedragingen' komt voort uit de ervaring van PD-onderzoekers dat het niet zozeer de grote en structurele maatregelen zijn die het verschil maken, maar juist kleinschalige (micro) gedragingen op individueel niveau, die vaak in de loop van de tijd meer intuïtief dan planmatig ontwikkeld zijn. Deze microgedragingen kunnen bovendien doorgaans door anderen worden geadopteerd zonder dat dit speciale middelen of maatregelen vergt.

Resultaten microgedragingen

In dit hoofdstuk wordt allereerst een korte schets van de Lucia Petrus mavo gegeven op basis van de informatie uit de interviews en informele gesprekken. Vervolgens worden de resultaten en de microgedragingen rondom mentale weerbaarheid gepresenteerd en besproken. De gevonden microgedragingen zijn onderverdeeld in drie rubrieken: 1) Sociale veiligheid, 2) Persoonlijke betrokkenheid, en 3) Interactie tussen school, leerlingen en ouders. Bij elke rubriek worden verschillende microgedragingen weergegeven, sommigen zijn geïllustreerd met foto's en citaten uit de interviews.

Korte achtergrondschets van de school

De Lucia Petrus mavo heeft 450 leerlingen met zo'n 40 docenten en ondersteunend personeel. De Lucia Petrus mavo ligt in het Centrum van Rotterdam, direct achter het Centraal Station en maakt deel uit van de LMC voortgezet onderwijs (zie beschrijving in het kader).

De Lucia Petrus mavo heeft mavo (vmbo-tl)-brugklassen en een havo-onderbouw (twee leerjaren). Er zijn zo'n vier klassen in elk jaar. De helft van de leerlingen zit in de onderbouw, de andere helft in de bovenbouw. Voor de onderbouw en de bovenbouw heeft de Lucia Petrus mavo teamleiders. De teamleiders managen de mentoren en docenten van de verschillende klassen. De Lucia Petrus mavo werkt met lessen van 50 minuten.

De Lucia Petrus mavo is een katholieke school met een interculturele oriëntatie. Bijna alle leerlingen hebben een migratieachtergrond. In de onderbouw heeft het Lucia Petrus mavo een focus op de vakken levensbeschouwing en leefstijl. Doel is dat de leerlingen een bredere kijk krijgen op verschillende levensovertuigingen en vanuit respect elkaar leren omgaan.

Waargenomen PD-microgedragingen (MG)

(1) Sociale Veiligheid

Sociale veiligheid omvat alle gedragingen en maatregelen die bijdragen aan de beleving van de school als een plek die even vertrouwd en veilig voelt als thuis.

De school als veilige plek

De leerlingen komen de Lucia Petrus school binnen via een speciaal voor hen bestemde ingang en bij deze ingang wacht de conciërge de leerlingen op en ziet toe op een ordelijke binnenkomst. Hierdoor houdt de conciërge overzicht over wie er binnenkomen. Tevens krijgt hij een eerste indruk van hoe de leerlingen binnenkomen. Als hij ongewoon gedrag bij een leerling signaleert, kan hij dit doorgeven aan bijvoorbeeld de mentor of de teamleider van de leerling (MG 1).

"Tijdens de pauzes sta ik altijd bij de leerlingeningang om te controleren wie er naar binnen en buiten loopt en wat er buiten gebeurt." (Conciërge)

Mensen zijn er welkom op school, maar moeten zich altijd eerst melden bij de administratie. Niemand loopt "zomaar" door de school (MG 2).

"450 gezichten herkennen, ik kan veel onthouden en veel herkennen, ik heb bijna een fotografisch geheugen, maar er glipt er altijd wel eentje tussendoor. Als dat gebeurt, gaan er wel direct overal alarmbellen af hoor. Gelijk een mailtje sturen dat er een vreemde rondloopt. Nou, dan moeten we gelijk reageren en hem/haar er uit gaan halen." (Conciërge)

Het actief weren van onaangekondigde buitenstaanders beschermt de leerlingen (fysiek en mentaal) en bevordert de concentratie op school. Het personeel laat hiermee zien dat het actief bezig is om van de school een veilige plek te maken en om dat zo te houden.

LMC-bestuur

De Lucia Petrus mavo maakt deel uit van de Stichting LMC Voortgezet Onderwijs. Deze stichting biedt interconfessioneel en algemeen bijzonder onderwijs aan in Rotterdam en omstreken. Binnen de 26 vestigingen (16 scholen VMBO) zijn alle onderwijsniveaus, van praktijkonderwijs tot en met gymnasium, vertegenwoordigd.

LMC-scholen zijn een afspiegeling van de Rotterdamse samenleving en hebben daardoor een kleurrijke samenstelling. De individuele capaciteiten van de leerlingen en hun veelzijdigheid staan bij LMC-scholen centraal. De LMC scholen beschikken allen over een nadere profilering. Achter de schermen werkt het LMC-bestuur dagelijks aan verbetering van het onderwijs en aan een optimale afstemming op de leerling.

Bron en meer informatie via: www.lmc-rotterdam.nl

Dit alles draagt in hoge mate bij aan het 'thuisgevoel' van de leerlingen.

Alle deuren binnen de Lucia Petrus mavo staan open: deuren van klaslokalen, kantoren, werkruimtes en dergelijke (zie foto 1). Er zijn letterlijk geen drempels om bij elkaar binnen te stappen. Als er ergens een probleem is, kunnen anderen gemakkelijk toeschieten en hulp bieden (MG 3).

"Ik heb mijn deur gewoon open. Bovendien is dat minder storend als er iemand binnen komt lopen dan als de deur open en dicht gaat... Ik vind gewoon dat ik niks te verbergen heb en als ik iets fout doe, dan hoor ik het wel. Het geeft ook een stukje veiligheid." (Docent Engels en vertrouwenspersoon)

De leerlingen worden door de docent in de deuropening begroet als zij de klas binnenvallen. De docent houdt zodoende overzicht over wat er zowel op de gang als in het lokaal gebeurt (MG 4).

"Ik positioneer me nu in de deuropening (foto 1). Hier staat de gastheer. De gastheer nodigt zijn kinderen uit. Wat het voordeel hiervan is, is dat ik zie wat er op de gang gebeurt,

maar ik zie ook wat er in het lokaal gebeurt. Dat is belangrijk." (Teamleider)

Buitenschoolse maatregelen

De school staat in contact met de buurtsupermarkten, waar leerlingen tijdens de pauzes naar toe gaan. Als de leerlingen zich niet goed gedragen, worden de teamleiders direct op de hoogte gesteld door de supermarktmanager en wordt er direct actie ondernomen. Leerlingen die zich in de pauzes misdragen, mogen bijvoorbeeld een tijd lang niet naar buiten tijdens de pauzes (MG 5).

Gemeenschapsgevoel

De schoolmaatschappelijk werker, docenten, teamleiders en het management maken er een punt van om de sociale interactie tussen de leerlingen te volgen tijdens pauzes, in de kantine, aula of op het plein. Als ze iemand alleen zien zitten, beginnen ze meestal een gesprek. Behalve dat ze tijdens hun werk voor leerlingen toegankelijk zijn, zijn ze dat dus ook op de

Foto 1: Open deuren in de lokalen

plekken waar de leerlingen te vinden zijn buiten de schooluren om (MG 6).

Er is een opvallend gezellige huiskamersfeer in verschillende klaslokalen (zie foto 2 en 3). In één van de klaslokalen heeft een docent bijvoorbeeld (kunst)bloemen neergezet en het lokaal opgefleurd met parafernalia uit de Harry Potterfilms (MG 7).

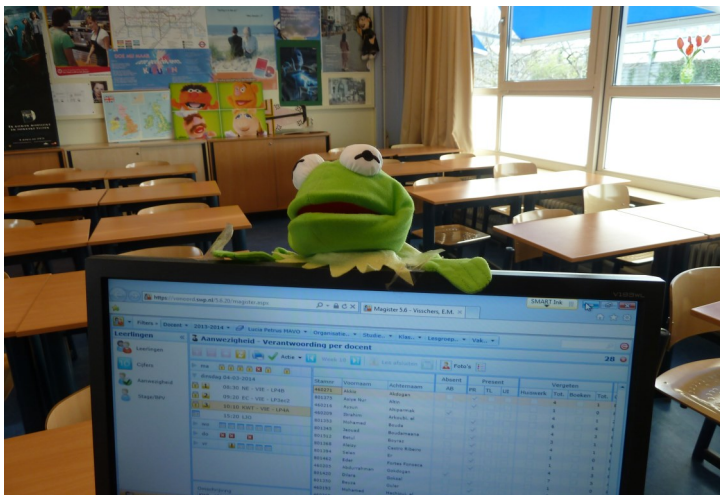
Stilte

De Lucia Petrus Mavo heeft een opmerkelijk stille schoolomgeving en er zijn verschillende regels om dat zo te houden. Tijdens de pauze mogen de kinderen niet rennen in school, en wanneer ze hun huiswerk doen in de aula, mogen ze niet roepen of schreeuwen (MG 8).

(2) Persoonlijk Betrokkenheid

Een grote betrokkenheid van het personeel bij het welbevinden van de leerlingen blijkt een kenmerkend aspect van de PD-scholen. Dit wordt zoveel mogelijk vertaald naar

Foto 2 en 3: Voorbeeld van sfeer in een klaslokaal.

het niveau van individuele aandacht en individueel contact. Daarvoor moet je elkaar natuurlijk wel kennen. Het personeel besteedt hier bijzondere aandacht aan. Zo kennen de teamleider en de conciërge de namen en gezichten van bijna alle leerlingen (MG 9).

“Ik durf te zeggen dat ik van de 400 kinderen, van 300 absoluut weet wanneer er iets aan de hand is. Niet natuurlijk als ze een slecht cijfer voor wiskunde hebben gehaald, maar als er echt thuis iets aan de hand is. Er is een familielid overleden of er is iets aan de hand, dan zie ik dat. Dat durf ik te beweren. Niet van allemaal, maar wel van veel.” (Teamleider)

“In mijn team ken ik alle kinderen en alle collega's van binnen en van buiten. Als ik nu alle klassen van de school afloop dan denk ik dat ik echt wel 70% van de namen weet. Soms hoor ik

een leerling van de onderbouw in een fluijstertoon zeggen: ‘Hij weet mijn naam, dat is toch die man van de bovenbouw? Hoe kan hij mijn naam nou weten?’” (Teamleider)

Leerlingvolgysteem

Het leerlingvolgysteem op VMBO-scholen heet Magister. Docenten, teamleiders en andere medewerkers hebben toegang tot het systeem, evenals de ouders en de leerlingen zelf. In Magister zijn alle leerlingen te vinden, inclusief foto, adres, telefoonnummers, hun cijfers, toetsen en andere informatie.

Ouders en leerlingen hebben toegang tot het account van de leerling vanuit hun eigen computer thuis. Zij kunnen dan cijfers, rooster, huiswerk en de absentie inzien. Medewerkers van de school kunnen nog meer informatie in Magister oproepen, zoals bepaalde toetsuitslagen en rapportages. Sommige medewerkers (zoals teamleiders) hebben een grotere toegangsbevoegdheid op Magister dan anderen. Magister biedt ook de mogelijkheid om notities te versturen en notities over een leerling te schrijven. In Magister kan men zelf bepalen welke notitie voor wie (welke medewerkers)

toegankelijk is.

Op de Lucia Petrus Mavo wordt intensief gebruik gemaakt van Magister. Zo heeft bijvoorbeeld ook de schoolmaatschappelijk werker toegang tot het systeem, omdat hij zeer nauw bij de school betrokken is (MG 10).

De schoolmaatschappelijk werker geeft de leerling inzage in welke informatie hij in het leerlingvolgysteem Magister over hem of haar heeft opgenomen en door andere schoolmedewerkers kan worden ingezien. Deze ‘vertrouwelijkheidsniveaus’ worden met de leerling besproken en kunnen ook door de leerling worden bepaald. Hierdoor heeft de leerling een gevoel van controle, dat erg ondersteunend werkt voor het zelfbewustzijn en de autonomie van de leerling (MG 11).

“De leerling mag zelf het vakje aankruisen of niet. Het ene

kind zal zeggen, mijn mentor mag het niet weten en het andere kind zal zeggen, mijn mentor mag het wel weten.” (Schoolmaatschappelijk werker)

Bij verzuim van een leerling zonder ziekmelding van de ouders via het leerlingvolgsysteem, wordt er door de administratie na het tweede schooluur gebeld naar het huis van de leerling (MG 12).

Verantwoordelijkheid voor ieders welbevinden

Alle schoolmedewerkers tonen medeverantwoordelijkheid voor het welbevinden van de leerlingen. Als een leerling tekenen van niet welbevinden laat zien, wordt dat op veel niveaus gesignaleerd. De conciërge en de docenten vormen een belangrijke schakel in het totale zorgsysteem. Bij een vermoeden van problemen signaleren ze dit aan de mentor van de betreffende leerling (MG 13).

De docenten, mentoren, teamleiders en de zorgcoördinator werken nauw samen en houden elkaar voortdurend op de hoogte. Elk probleem met een leerling wordt aan elkaar doorgegeven en samen proberen ze een oplossing te vinden. Bij ingrijpendere problemen komt de schoolmaatschappelijk

Als een leerling tekenen van niet welbevinden vertoont, krijgt dat altijd prioriteit boven de andere taken en wordt er zo snel mogelijk aandacht aan besteed (MG 15).

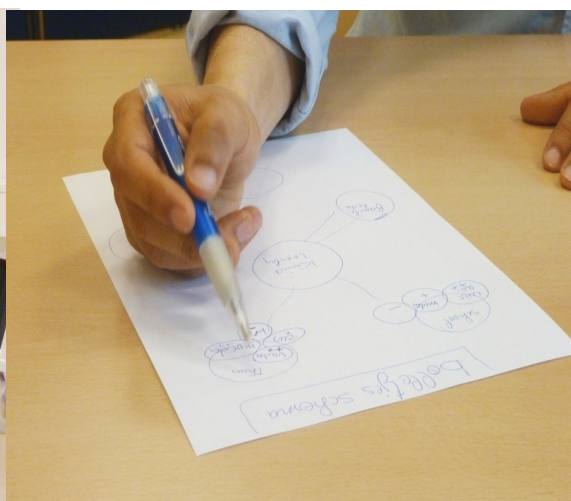
“Als er een leerling bij mij op die stoel zit, een meisje met dikke tranen en half hyperventilerend 'ik voel me ineens niet zo lekker', nou ik weet niet welk virus dat dan is, maar volgens mij is dat dan het pestvirus of iets dergelijks. Dat zijn signalen waar we wat mee moeten. Dan moet je inderdaad ook alles uit je handen laten vallen en toch wel even een gesprek voeren. Dan gaan we naar de mentor. We hebben ook een vertrouwenspersoon. Afhankelijk van de situatie helpt ook de schoolmaatschappelijk werker.” (Zorgcoördinator)

De mentor en de teamleider vertegenwoordigen een sleutelrol voor de leerling. Als er een probleem is, komt de leerling het eerst bij de mentor. Een leerling zegt over haar mentor: “We kunnen al onze geheimen bij haar kwijt” (MG 16).

“Ik denk dat elk kind wel ergens aansluiting vindt. Er zijn kinderen die vinden het prettig met mij, er zijn kinderen die vinden het prettig met mijn collega. Er zitten ook heel verschillende types tussen. Je hebt niet met alle kinderen een klik. Maar elk

Foto 5: De sociaal-maatschappelijk werker toont de PD-onderzoeker hoe Magister werkt.

Foto 6: Sociale matrix

werker in beeld (MG 14).

Door bovenstaande twee microgedragingen (MG 13 en 14) kan gemakkelijk de indruk worden gewekt dat medeverantwoordelijkheid de crux is voor het genoemde gedrag. Medeverantwoordelijkheid op zich is echter een loze kreet. Op de Lucia Petrus Mavo wordt hieraan heel praktisch handen en voeten gegeven, en daaruit komt een aantal PD-microgedragingen voort. De verantwoordelijkheid wordt niet benoemd op algemeen welzijnsniveau, maar juist op het niveau van het individuele welbevinden. Dit lijkt een subtiele focusverschuiving, die echter in de praktijk grote gevolgen heeft voor het gedrag van al het personeel. Iedere medewerker voert nu niet alleen de taken uit die bij zijn of haar functie horen, maar heeft er een als zodanig benoemde taak bij om als de ogen en oren van het zorgsysteem te fungeren.

kind heeft wel iemand hoor, en dat kan ook wel, want je kent elkaar en je kan er heel gemakkelijk heen lopen.” (Docent)

Persoonlijke aandacht, wederzijds vertrouwen en respect

De schoolmaatschappelijk werker maakt samen met de leerling een 'sociale matrix' (sociogram) om de sociale situatie van de leerling in kaart te brengen (MG 17).

In het sociogram wordt genoteerd met wie de leerling een positieve relatie heeft (++) , met wie neutraal (±) en wie een negatieve (- -) relatie (foto 6). Als dat duidelijk is, concentreert de schoolmaatschappelijk werker zich op die delen van het sociale systeem die de leerling als positief bevestigend ervaart (MG 18).

“Ik creëer een sociale matrix om de situatie van de leerlingen thuis, op school en met vrienden samen te beschrijven. Het is een simpele techniek en geeft een goed overzicht. Ik focus graag op de positieve dingen als ik met de leerlingen een gesprek heb.” (Schoolmaatschappelijk werker)

Sommige docenten gebruiken een vragenlijst over de persoonlijke interesses, hobby's en over de thuissituatie van de leerling. De vragenlijst wordt aan het begin van het schooljaar ingevuld. De leerlingen zijn vrij om op de vragen te antwoorden. De antwoorden geven de docent inzicht in de persoon van de leerling. Als een bepaalde vraag niet wordt ingevuld, kan dat een signaal zijn voor de docent om daar in het bijzonder op te letten (MG 19).

“Ik heb een soort vragenlijst gemaakt waarop alle leerlingen wat over zichzelf moeten vertellen. Dan gaat dat gewoon over hun thuissituatie, sport, werk, school, gezondheid, alles. Als er dingen open gelaten zijn, dan weet ik vaak ook dat de leerling dat niet wil vertellen. Dan ga ik een keer zitten met die leerling en dan zeg ik: 'goh, je hebt niks verteld over je vader, is dat expres?' Nou, dan merk je vaak aan de leerling of hij het wil vertellen of niet wil vertellen, maar dan weet ik in ieder geval

werkt voor leerlingen als een vertrouwd herkenningsteken en als boodschap van aandacht en veiligheid. Bij succes wordt zo'n herkenningsteken vaak door collega's overgenomen. Hier is de dramadocent er in geslaagd om zo'n persoonlijke noot tot een gevleugelde uitdrukking te maken, die de betrokkenheid van de docenten uitdrukt en het gemeenschapsgevoel bevordert (MG 21).

“Ik zeg: ‘navelpiercing’. Daarmee bedoel ik dat ik wil dat ze gewoon met een rechte houding voor de klas staan. Iedereen roept dan navelpiercing. Het betekent gewoon dat je zo staat dat je navelpiercing te zien is. Dan sta je dus met je voorkant naar de groep. Dat is gewoon een begrip hier. Dat doen ze ook als ze een leesverslag houden. Dan zeggen de collega's: ‘we horen weer navelpiercing’. Dat werkt wel.” (Dramadocent)

Een leerling die al vaak heeft beloofd om harder te gaan werken, maar dat nog steeds niet doet, wordt door zijn teamleider gestimuleerd om elke docent apart een brief te schrijven met de belofte om zijn gedrag te veranderen. Door middel van dit persoonlijke commitment slaagt hij er in om

Foto 7 en 8: Screenshot felicitatiepagina Lucia Petrus MAVO website.

dat daar wat mee aan de hand is.” (Gymnastiekdocent/mentor)

In de dramalessen kunnen allerlei vormen van communicatie en interactie aan de orde komen. Daardoor kunnen dramalessen in bepaalde gevallen voorzien in een veilige atmosfeer voor het bespreken van aan de thuissituatie gerelateerde problemen. Als er problemen blijken (bijvoorbeeld doordat een leerling emotioneel wordt bij het spelen van een bepaalde scène) neemt de docent de leerling na de klas apart voor een gesprek, en verwijst hem of haar eventueel door naar de mentor of teamleider. De dramadocent fungeert hierdoor als een belangrijke schakel in de vroegsignalering van bepaalde problematiek (MG 20).

Sommige docenten slagen erin om een bijzondere band met hun leerlingen op te bouwen. Bijna altijd gebeurt dat door een persoonlijke noot toe te voegen. Zo'n persoonlijke noot (bv. het begrip 'navelpiercing' in het onderstaande citaat)

Foto 8

zichzelf te verbeteren (MG 22).

Een van de docenten verzamelt alle mobiele nummers van zijn leerlingen, zodat hij ze bij calamiteiten of bij onverklaarde afwezigheid telefonisch of via 'Whatsapp' kan bereiken (MG 23).

Als de schoolmaatschappelijk werker, docenten, teamleiders en de schoolloopbaanbegeleiders tijdens het rondlopen in de pauzes een leerling alleen zien zitten, gaan ze daarmee een informeel gesprek aan, om de leerling de kans te geven zich te uiten (MG 24).

Aan het eind van elk jaar vindt een overdracht plaats aan het team dat de leerling het jaar daarop krijgt. Relevante informatie over thuissituatie, bijzondere omstandigheden en dergelijke wordt vis à vis tussen docenten uitgewisseld.

Aan het eind van elk jaar vind een overdracht plaats aan het team dat de leerling het jaar daarop krijgt. Relevante informatie over thuissituatie, bijzondere omstandigheden en dergelijke wordt vis à vis tussen docenten uitgewisseld (MG 25).

“Soms hoor je ook in een overdracht vanuit mentoren dat je bij die en die ouder op moet letten. Dat je dan beter die en die mee kan vragen. Die hebben dan bijvoorbeeld een heel goede broer of zus: neem die dan mee. Die overdracht is ook heel goed en heel warm. Dat doen we altijd aan het einde van het schooljaar.” (Teamleider)

Mentoren spelen een heel belangrijke rol bij het signalerings- en opvangsysteem van leerlingen. De mentoren zijn vaak een soort ‘tweede moeder/vader’ op school voor de leerlingen. De klassenmentor heeft contact met de ouders van de kinderen, met de collega’s waar de leerlingen ook les hebben en heeft een goed beeld van iedere leerling in de klas. Hij/zij weet precies wie lekker in zijn/haar vel zit, wie niet en welke zaken spelen.

Foto 9: Voorbeeld van een felicitatie-email

Iedere week is er voor elke klas een mentoruur. Leerlingen die ergens mee zitten kunnen dit tijdens het mentoruur te berde brengen, en om advies of hulp vragen (MG 26) .

Eén van de docenten stuurt zijn leerlingen verjaardagskaartjes via email (foto 9). In het leerlingvolgsysteem Magister kan hij de verjaardagen volgen. Leerlingen die in zijn ogen extra positieve bevestiging nodig hebben, stuurt hij een opvrolijkende youtube-clip met liedjes en dergelijke (foto 10). De teksten bevatten zinnen als: “Hé kanjer, (...) Omdat je zo belangrijk bent, denk ik aan je verjaardag,” en “Omdat je zo belangrijk bent, krijg je een bijzonder liedje van mij.” (MG 27)

Ook andere bijzondere gelegenheden zijn reden voor speciale aandacht. Zo stuurde een docent en condoleancekaart aan een moeder bij het overlijden van een lid van haar familie.

De schoolmaatschappelijk werker op de Lucia Petrus heeft een Marokkaanse achtergrond, wat hem speciale antennes verschaft voor huisbezoeken bij Marokkaanse gezinnen. Als hij een Marokkaans gezin thuis bezoekt in verband met een bepaalde leerling waarvan hij vermoedt dat die bijzondere aandacht nodig heeft, dan let hij in het bijzonder op hoe hij ontvangen wordt. Naar Marokkaans gebruik zal hij worden uitgenodigd om binnen te komen. Hij antwoordt dan beleefd dat dat niet nodig is. Als er vervolgens op wordt aangedrongen dat hij toch binnenkomt, weet hij dat hij in een stabiele situatie terecht komt.

De schoolmaatschappelijk werker loopt in de pauzes veel rond en maakt informeel contact met leerlingen. Zo observeert hij de leerlingen en met wie zij hun pauzes doorbrengen (MG 28).

Foto 10: Screenshot Voorbeeld van positieve bevestiging in een felicitatieclip (<https://www.youtube.com/watch?v=JUetI5FzrLg>)

De schoolmaatschappelijk werker noteert ook allerlei extra informatie over de leerlingen in het leerlingvolgsysteem (alleen voor hem zelf toegankelijk), waardoor hij gemakkelijker contact met ze kan maken, bijvoorbeeld door te informeren naar hun favoriete voetbalclub (MG 29).

“Ik voeg extra informatie over de leerlingen in het school systeem magister toe zoals persoonlijke interesse van de leerlingen, bijvoorbeeld dat hij een fan is van de voetbalclub Galatasaray. De volgende keer als ik de leerling ontmoet, kan ik het met hem over voetbal hebben.” (Schoolmaatschappelijk werker)

Docenten geven complimenten en stimuleren de bijdragen van hun leerlingen, bijvoorbeeld door op een verkeerd antwoord als volgt te reageren: “Dat is een interessant antwoord. Het klopt niet helemaal, maar het zet ons wel aan het denken. Wil je het nog eens proberen?” (MG 30)

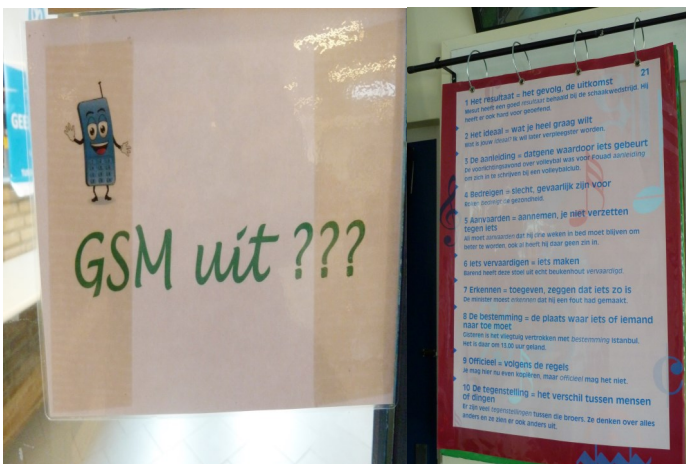
(3) Interactie tussen school, leerlingen en ouders

Behalve het microgedrag van individuele personeelsleden, is er door het PD-onderzoeksteam ook microgedrag van de school als geheel gevonden. In deze paragraaf wordt specifiek ingegaan op de microgedragingen die de interactie tussen school en de leerlingen en hun ouders betreffen. Dit zijn institutionele zaken als de inrichting van ouderavonden, maar ook regels over te laat komen en de omgang met islamitische feestdagen.

Er zijn verschillende manieren waarop scholen omgaan met de viering van niet-christelijke feestdagen. Op de Lucia Petrus Mavo krijgen de islamitische leerlingen toestemming om alle islamitische feestdagen thuis te vieren. Er wordt bijvoorbeeld

Foto 11: Verbod van gebruik mobiele telefoons.

Foto 12: Taalposter met grote ringen bedacht door conciërge

aandacht gegeven aan zowel Kerst en Pasen, als ook aan islamitische feestdagen (MG 31).

Daarnaast heeft men er op de Lucia Petrus Mavo voor gekozen om met de niet-islamitische leerlingen op de islamitische feestdagen andere activiteiten te doen in schoolverband, waardoor de kinderen niet gaan zwerven (MG 32).

Verantwoordelijkheid en proactiviteit

De Lucia Petrus Mavo stimuleert de leerlingen om zelf activiteiten te organiseren. De leerlingenraad is daarvoor een goed platform. De leerlingenraad bestaat uit een groep leerlingen die samen met een aantal docenten tijdens een schooljaar vier avondactiviteiten voor de leerlingen organiseert. Deze avonden zijn niet verplicht voor de leerlingen. Er zijn altijd docenten aanwezig op deze avonden (MG 33).

De Lucia Petrus Mavo houdt strikt de hand aan de regels omtrent te laat komen en slordig met de tijd omgaan. Als een leerling te laat komt, moet hij of zij nablijven. Die tijd kan worden besteed aan huiswerk in de aula, of aan een extra opdracht (MG 34).

Na iedere pauze worden de vuilnisbakken geleegd, zodat nergens rommel blijft zwerven (MG 35).

Er worden strenge regels gehanteerd met betrekking tot de pauzes: in de eerste tien minuten mogen de leerlingen van de bovenbouw naar buiten. Daarna gaat de deur dicht. Bij het einde van de pauze gaat de deur weer open en gaan de leerlingen rechtstreeks naar hun lokalen (MG 36).

Het gebruik van mobiele telefoons in school is beperkt tot de aula (foto 11). Dat geldt zowel voor leerlingen als voor het personeel. Leerlingen die deze regel overtreden, moeten hun telefoon voor een week inleveren. De enige uitzondering betreft het bellen in noodsituaties (MG 37).

Op de Lucia Petrus Mavo wordt ervan uitgegaan dat iedereen op dezelfde manier wordt behandeld en met elkaar omgaat. Om die reden zijn hoofddoeken, petjes en T-shirts met uitdagende teksten niet toegestaan. Islamitische meisjes die van hun ouders in het openbaar een hoofddoek moeten dragen, kunnen op school in een daarvoor aangewezen ruimte (toilet vlak bij de hoofdingang) hun hoofddoek af- en opdoen bij het binnenkomen en verlaten van de school (MG 38).

Zo'n leerling krijgt van ons toestemming om beneden haar hoofddoek op- en af te doen. Beneden naast lokaal vier hebben we een toiletgroep. Op het moment dat ze hem op heeft gedaan, gaat ze ook direct naar buiten. We willen niet dat ze hierboven al haar hoofddoek op doet, want dan gaat ze de hele school door. Dus dat doen we alleen maar beneden bij lokaal vier, want ze heeft een spiegel nodig natuurlijk. Dat is begrijpelijk. (Teamleider)

Begeleiding schoolresultaten

Leerlingen die voor hun eindexamen slagen, worden per klas met naam en toenaam gefeliciteerd op de Lucia Petrus website (MG 39, foto 7 en 8).

Op ouderavonden zijn niet alleen de ouders uitgenodigd om een gesprek aan te gaan met de docent, maar ook de leerlingen (MG 40).

De leerlingen worden uitgenodigd om over hun schoolresultaten te vertellen tijdens de ouderavonden. Ze worden gestimuleerd om trots te zijn op behaalde resultaten, maar ook om verantwoordelijkheid te nemen als die lager uitvallen dan gehoopt (MG 41).

Als een leerling meekomt naar een ouderavond, dan wordt hij/zij samen met de ouders welkom geheten door de mentor. De leerling mag dan uitleggen waarom hij/zij deze cijfers heeft gehaald en hoe dat is gekomen. De mentor ondersteunt de leerling in zijn/haar verhaal en geeft ook aan als er iets aan het verhaal niet helemaal klopt (MG 42).

De Lucia Petrus mavo doet intensief mee aan het taalposterprogramma. Door wisselende posters krijgen de leerlingen iedere week tien nieuwe woorden met hun betekenis aangeboden. Op de Lucia Petrus Mavo heeft een conciërge het ringbandsysteem voor de posters eigenhandig verbeterd, waardoor ze veel langer meegaan (MG 43, foto 12).

Bovendien is er iemand aangewezen om het systeem volgens een bepaalde regelmaat te verversen, waardoor het blijft leven (MG 44).

“Het was een hype. Iedereen begon daarmee. Op heel veel scholen is dat uitgedoofd en de klacht was vaak dat het in een ringbandsysteem zit en die posters, die ringetjes, dat ritste los op een gegeven moment. Dat paste niet goed. Dus dat werd aangevoerd als belangrijk struikelblok. Toen hadden we hier een conciërge die zei van: nou ik neem van die grote ringen. Die heeft hij bij een zeilmakerij gehaald. Nu fladdert het zo om, dus dat probleem is opgelost en er is één docent verantwoordelijk gesteld voor het draaien van de posters.” (Zorgcoördinator)

Foto 13 en 14: Twee leerlingen die een interne maatschappelijke stage volgen

Taalposterprogramma

Een aantal jaren geleden opperde een Rotterdamse docent het idee voor een taalposter-programma. Zijn ervaring leerde hem dat veel leerlingen een taalachterstand hebben in de schoolvocabulary, omdat deze andere woorden omvat dan hun dagelijkse taalgebruik. Als er bijvoorbeeld in een toets een vraag wordt gesteld met het woord 'alternatief' erin en de leerling kent de definitie van dat woord niet, dan is dat een groot probleem. Alle leerlingen zouden daarom op school dezelfde of vergelijkbare schooltaalwoorden moeten leren. De docent heeft belangrijkste schooltaalwoorden voor VMBO-leerlingen op een rij gezet, met een verklaring en een voorbeeldzin erbij om het contextgericht en taalverrijkend aan te reiken. Op basis daarvan is het taalposter-programma ontwikkeld. Dat heeft geleid tot een taalbeleidsplan. Het taalbeleid speelt een heel belangrijke rol, vooral in de onderbouw.

Tenslotte

De Lucia Petrus Mavo investeert veel tijd en energie in het opbouwen van een goede en persoonlijke relatie met haar leerlingen en daarmee in de mentale gezondheid van haar leerlingen.

In verschillende gesprekken kwam naar boven dat scholen door de Onderwijsinspectie vooral wordt afgerekend op onderwijsprestaties (o.a. aantal geslaagde eindexamen kandidaten). Medewerkers van de Lucia Petrus Mavo besteden echter ook bewust veel tijd aan het oplossen van dagelijkse vragen en situaties van leerlingen en collega's. De Lucia Petrus Mavo neemt bijvoorbeeld leerlingen aan met een lagere cito-score dan andere scholen. Veel van deze leerlingen hebben een grotere taalachterstand. Hierdoor blijven ze soms een jaar zitten en/of is het slagingspercentage van leerlingen op de school minder hoog. De Lucia Petrus Mavo geeft deze leerlingen echter een kans en extra aandacht. Als ze zien dat een kind niet lekker in zijn/haar vel zit, wordt er direct aandacht aan besteed. Dat komt ten goede aan het welbevinden van het kind. Tegelijkertijd kan dit betekenen dat een docent, teamleider of ondersteunend medewerker minder toe komt aan puur onderwijstaken. Dat roept bij de medewerkers van de school een spanningsveld op. Het afrekenen van scholen op een meer holistische prestatie, dat wil zeggen naast resultaten van cijfers en percentage geslaagde leerlingen ook op mentaal welbevinden, verdient op basis van dit onderzoek een grote aanbeveling aan de Onderwijsinspectie.

Samenvatting PD microgedragingen

Sociale veiligheid

- MG 1 Iemand ziet iedere ochtend toe op de leerlingen bij binnenkomst.
- MG 2 Mensen zijn welkom op school, maar moeten zich altijd eerst melden bij de administratie.
- MG 3 Deuren van klaslokalen en andere werkruimtes staan open, ook tijdens de les.
- MG 4 De docent begroet leerlingen persoonlijk in de deuropening van het lokaal.
- MG 5 De school onderhoudt contact met door leerlingen veelbezochte winkels in de buurt.
- MG 6 Personeel is voor leerlingen ook tijdens pauzes toegankelijk en aanspreekbaar.
- MG 7 Sommige klaslokalen hebben een echte huiskamersfeer.
- MG 8 Er is een stiltebeleid tegen rumoer, rennen en dergelijke, zowel binnen als buiten.

Foto 15: Lucia Petrus medewerkers tijdens de PD terugkoppeling

Persoonlijke betrokkenheid

- MG 9 De teamleiders en de conciërge kennen zoveel mogelijk alle leerlingen bij naam.
- MG10 Alle professionals die veel en intensief bij het welzijn van de leerlingen betrokken zijn, hebben toegang tot Magister.
- MG11 De leerling kan zelf de 'vertrouwelijkheidsniveaus' van Magister bepalen.
- MG12 Bij verzuim zonder melding via Magister, wordt er na twee uur naar huis gebeld.
- MG13 Alle personeel is medeverantwoordelijk voor de vroeg signalering van problemen.
- MG14 Problemen met leerlingen worden met elkaar gedeeld.
- MG15 Leerlingproblemen hebben altijd prioriteit boven andere zaken.
- MG16 De mentor heeft een echte vertrouwensrol voor de leerlingen.
- MG17 Een sociogram brengt de positieve en negatieve relaties van de leerling in kaart.
- MG18 In gesprek met de leerling wordt vooral ingegaan op de positieve voorkeuren.
- MG19 In plaats van een sociogram kan een vragenlijst worden gebruikt. Het niet invullen van een vraag kan evenzeer een boodschap bevatten als het antwoord op een vraag.
- MG20 Dramalessen kunnen zicht bieden op emotionele problemen van leerlingen. De dramadocent vervult daar door een belangrijke schakel in de vroegsignalering.
- MG21 Gevleugelde uitdrukkingen in de school versterken het gemeenschapsgevoel.
- MG22 Leerlingen worden gestimuleerd om een persoonlijk commitment aan te gaan met betrekking tot hun prestaties.
- MG23 Een van de docenten verzamelt alle mobiele nummers van zijn leerlingen.
- MG24 Met leerlingen die in de pauze alleen zitten wordt informeel het gesprek aangegaan.
- MG25 De overdracht van leerlingen bij de overgang gebeurt persoonlijk en vis à vis.
- MG23 Een van de docenten verzamelt alle mobiele nummers van zijn leerlingen.
- MG24 Met leerlingen die in de pauze alleen zitten wordt informeel het gesprek aangegaan.
- MG25 De overdracht van leerlingen bij de overgang gebeurt persoonlijk en vis à vis.
- MG26 Een wekelijks mentuur geeft de mentor de kans om problemen te bespreken.
- MG27 Persoonlijke digitale felicitaties, youtube-filmpjes en dergelijke versterken het gevoel van de leerling dat hij/zij belangrijk is.

- MG28 De sociaalmaatschappelijk werker is veel op school en observeert leerlingen zoveel mogelijk via informele contacten in de pauzes.
- MG29 In Magister kan ook informatie over hobby's en persoonlijke interesses worden genoteerd om informele contacten met leerlingen een positieve draai te geven.
- MG30 Naast het geven van complimenten worden vergissingen of fouten positief geformuleerd, om de leerling te stimuleren om het nogmaals te proberen.

Interactie tussen school, leerlingen en ouders

- MG31 Islamitische leerlingen mogen de islamitische feestdagen thuis te vieren.
- MG32 Op islamitische feestdagen worden voor niet-islamitische kinderen activiteiten georganiseerd.
- MG33 De Lucia Petrus Mavo stimuleert de leerlingen om zelf activiteiten te organiseren. De leerlingenraad is daarvoor een goed platform.
- MG34 Regels met betrekking tot te laat komen worden strikt gehanteerd.
- MG35 Na elke pauze worden vuilnisbakken geleegd; alles wordt voortdurend schoon gehouden.
- MG36 Leerlingen zijn tijdens pauzes óf binnen, óf buiten, maar lopen niet heen en weer.
- MG37 Mobiele telefoons mogen niet gebruikt worden buiten één daarvoor bestemde ruimte.
- MG38 Lucia Petrus Mavo heeft een speciale ruimte met een spiegel aangewezen dichtbij de hoofdingang voor het op en afdoen van hoofddoekjes van islamitische meisjes.
- MG39 Geslaagde leerlingen worden op de website met naam en toenaam gefeliciteerd.
- MG40 Op ouderavonden worden zowel leerlingen als ouders uitgenodigd.
- MG41 Leerlingen worden tijdens de ouderavonden actief gestimuleerd om verantwoordelijkheid te nemen voor hun schoolprestaties.
- MG42 De docent ondersteunt de leerling als die zijn verhaal vertelt aan de ouders.
- MG43 Een eigen ringbandsysteem verbetert het gebruik van de taalposters.
- MG44 Er is iemand speciaal belast met de taak de posters te verzorgen/om te draaien.
- MG45 De maatschappelijke stage kan in de school zelf worden ingevuld.
- MG46 Leerlingen die hun maatschappelijke stage in school vervullen, zijn herkenbaar door middel van vest.

Literatuur

Center for Media & Health (2011): Identifying and amplifying existing wisdom: Utilizing the Positive Deviance Approach to enhance psychological resilience amongst adolescents vulnerable to depression and anxiety, Grant application submitted to ZonMw, Center for Media & Health, Gouda, The Netherlands.

Centraal Bureau voor de Statistiek (2014a). Bevolkingsteller 2014, retrieved from <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/bevolking/cijfers/extra/bevolkingsteller.htm> (August 26th 2014).

Centraal Bureau voor de Statistiek (2014b). Bevolking; geslacht, leeftijd en burgerlijke staat, 1 januari, retrieved from <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/dossiers/jongeren/faq/specifiek/faq-hoeveel-jongeren.htm>

Centraal Bureau voor de Statistiek (2012c). Jaarboek onderwijs in cijfers 2012, retrieved from <http://www.cbs.nl/NR/rdonlyres/3036B4E1-A671-4C9E-95BF90C0493B4CD9/0/2012f162pub.pdf> (August 20th 2014)

Dura, L. & Singhal, A. (2009). Will Ramon Finish Sixth Grade? Positive Deviance for Student Retention in Rural Argentina. *Positive Deviance Wisdom Series*, Number 2, pp. 1-8. Boston, Tufts University: Positive Deviance Initiative.

Gemeente Rotterdam Cluster Maatschappelijke ontwikkeling (2012). Rotterdam Sociaal Gemeten, 4^e meting Sociale Index. Hoofdstuk 2 en 3. Gemeente Rotterdam, Rotterdam. Retrieved from: <http://www.cos.nl/sigt/SocialeIndex2012.pdf>

Lokkerbol, J., Van Splunteren, P. & Smit, F. (2012). Versterken van mentaal kapitaal in de zorg. Trimbos instituut, Utrecht.

Lipmanowicz, H. & McCandless, K. (2014). The Surprising Power of Liberating Structures. Simple Rules to Unleash A Culture of Innovation, Liberating Structure Press, Seattle, WA.

Nederlands Jeugd Instituut (2010) cijfers over depressie, retrieved from: <http://www.nji.nl/Depressie-Probleemschets-Cijfers>

Niels, R. (2014): Standard deviation, retrieved from: <http://www.robertniels.com/> (August 20th 2014).

Pascale, R., Sternin, J., & Sternin, M. (2010). The power of positive deviance: How unlikely innovators solve the world's toughest problems. Boston: Harvard Business Press.

Singhal, A. (2011). Turning diffusion of innovations paradigm on its head. In Vishwanath, A., & Barnett, G.A. (Eds.) The diffusion of innovations: A communication science perspective (pp.193-205). New York: Peter Lang.

Singhal, A. (2013a). The Value of Positive Deviations. *Developments Magazine*, 31(6): 17-20.

Singhal, A. (2013b). Positive Deviance: Uncovering Innovations that are Invisible in Plain Sight. *Kappan*, 95(3): 28-33.

Singhal, A. (2013c). Transforming education from the inside-out: Positive Deviance to enhance learning and student retention. A chapter in Roger Hiemstra and Philippe Carré (Eds.) A Feast of Learning: International Perspectives on Adult Learning and Change (pp. 141-159). Charlotte, NC: Information Age Publishing.

Singhal, A., Buscell, P., & Lindberg, C. (2014). Inspiring change and saving lives: The positive deviance way. Bordentown, NJ: PlexusPress.

Singhal, A., Buscell, P. & Lindberg, C. (2010). Inviting Everyone. Healing Healthcare through Positive Deviance, Plexus Press, Bordentown, New Jersey.

Singhal, A., Buscell, P. & McCandless, K. (2009). Saving Lives by Changing Relationships: Positive Deviance for MRSA Prevention and Control in a U.S. Hospital. Positive Deviance Wisdom Series, Number 3, pp. 1-8. Boston, Tufts University: Positive Deviance Initiative.

Singhal, A., & Dura, L. (2009). Protecting children from exploitation and trafficking: Using the positive deviance approach in Uganda and Indonesia. Washington D.C.: Save the Children.

Sternin, J. (2003). The change champions fieldguide, strategies and tools for learning change in organizations. Practice Positive Deviance for Extraordinary Social and Organizational Change. In: Burke, W. et al. Best Practice Publications, retrieved from: http://www.positivedeviance.org/pdf/books/change_champions.pdf (August 20th 2014).

Van der Zanden, R. & Van der Linden, D. (2013). Evaluatieonderzoek Happyles Den Haag, Implementatie van Happyles in het VMBO en de jeugdzorgketen ter bevordering van de mentale veerkracht van jongeren, Trimbos Instituut, Utrecht.

Project gerelateerde links van de PD benadering van het Centrum Media & Gezondheid

Centrum Media & Gezondheid Website

<http://www.media-gezondheid.nl/projecten/positive-deviance>

Positive Deviance interview with Martine Bouman:

<http://vimeo.com/album/2526589/video/75217996>

Positive Deviance interview with Arvind Singhal:

<http://vimeo.com/album/2526589/video/74929562>

Positive Deviance Workshop 2012, Center for Media & Health, Gouda, the Netherlands:

<http://vimeo.com/album/2526589/video/57925188>

Positive Deviance Workshop at the Netherlands Organization for Health Research and Development (ZonMw) November 2012:

<https://vimeo.com/101492136>

PD Project item in Drum Beat:

<http://www.comminit.com/global/content/utilising-positive-deviance-approach-enhance-psychological-resilience-amongst-adolescent>